

INTRODUCCIÓ: EL ZOO DE BARCELONA DES D'UNA PERSPECTIVA GLOBAL

MIQUEL CARANDELL BARUZZI

INSTITUT D'HISTÒRIA DE LA CIÈNCIA (UNIVERSITAT AUTÒNOMA DE BARCELONA)

ORCID: 0000-0003-3846-8007

OLIVER HOCHADEL

INSTITUCIÓ MILÀ I FONTANALS DE RECERCA EN HUMANITATS (CSIC)

ORCID: 0000-0002-4983-1118

1. Un zoo perifèric?

L'any 1912, l'historiador francès dels zoos Gustave Loisel (1864-1933) va publicar una extensa visió general del zoo modern. En aquesta obra de 624 pàgines, *Histoire des ménageries*, va dedicar exactament una frase al Zoo de Barcelona (fundat el 1892 al parc de la Ciutadella): «ubicat en un racó del parc, ... aquesta *ménagerie* no té absolutament cap interès» (1912: 110). L'expert en zoos català Pere M. Rossell i Vilar (1883-1933) no va ser gaire més benèvol quan va comparar el Zoo de Barcelona amb altres zoos europeus en els anys 1920: «és indiscutiblement el més pobre i el més mal agençat» (s.a.: 13). Quaranta anys després, però, tot havia canviat. Per a l'expert en zoos alemany Lothar Dittrich (1932-2021), clarament conscient de la seva antiga reputació, el Zoo de Barcelona constituïa «una de les meves experiències de viatge més inesperades. D'un petit zoo poc destacable, en pocs anys s'ha convertit en un dels més uniformes i amb un disseny més modern d'Europa» (1966: 280).

El que és notable d'aquestes tres cites no és només el canvi fonamental en l'avaluació del Zoo de Barcelona entre 1912 i 1966, sinó

* Correspondència: miquel.carandell@uab.cat; oliver.hochadel@imf.csic.es

l'aproximació comparativa. Els tres autors de les cites anteriors van dedicar una bona part de la seva obra a pensar sobre la reforma dels zoos, i dos d'ells van dirigir zoos. Rossell va tenir una posició destacada al de Barcelona entre 1920 i 1932, mentre que Dittrich va ser director durant molt temps del de Hannover. Reformar un zoo implicava viatjar per veure com es gestionaven altres zoos. Loisel en va visitar més de cent i d'altres institucions similars a tot Europa i Nord-Amèrica entre 1907 i 1910 (els zoos espanyols no estaven inclosos, Loisel només havia llegit sobre el Zoo de Barcelona). Rossell va visitar 23 zoos el 1920, viatjant a vuit països d'Europa occidental. Dittrich havia fet «un safari per Europa» (títol del seu llibre) a principis dels anys 1960, i en va descriure més de cinquanta. La «modernitat» (o «endarreriment») del Zoo de Barcelona es va mesurar sempre fent servir els altres zoos europeus com a punt de referència. Els zoos eren molt conscients els uns dels altres i formaven una xarxa, intercanviant informació i animals. A través de la comunicació constant, la cooperació, però també la competència, els zoos van coevolucionar.

Aquest dossier explorarà la història del Zoo de Barcelona des de finals del segle XIX fins a finals dels anys 60, cap al final de la dictadura de Franco, a través de la lupa d'aquesta xarxa. Els articles del dossier postulen que el de Barcelona no va evolucionar de manera aïllada, sinó que va ser significativament modelat per idees i pràctiques que van ser produïdes dins d'aquesta xarxa. Seguint aquesta idea, el dossier vol plantejar preguntes com: Quins models va seguir el Zoo de Barcelona i fins a quin punt els va posar en pràctica al parc de la Ciutadella? Va ser el Zoo de Barcelona un zoo innovador? A través de quins canals es van intercanviar animals i informació sobre la gestió del zoo? Com van tenir accés els directors del Zoo de Barcelona i altres actors catalans a aquesta xarxa? Quina mena de jerarquies (epistemològiques i econòmiques, per exemple) van marcar els intercanvis entre el Zoo de Barcelona (durant moltes dècades considerat un zoo «menor») i altres zoos més reconeguts?

Aquest dossier està especialment interessat en la interacció del context local (urbà i nacional) amb els desenvolupaments més amplis (globals) en la gestió dels zoos. Com es van combinar les condicions polítiques i socials sota les quals va evolucionar el Zoo de Barcelona, com ara el nacionalisme català o la dictadura de Franco, amb la xarxa de zoos transnacionals? Aplicant una perspectiva global, és evident que una institució com el zoo sempre va estar incrustada en estructures i pràctiques polítiques i econòmiques superiors. Qüestions com la circulació transnacional del coneixement zoològic, la cria d'animals «útils» i l'explotació colonial de la fauna emergeixen al llarg d'aquest dossier. Aquesta introducció resumirà primer breument la historiografia actual sobre la història dels zoos, per després passar a resumir els quatre articles i identificar-ne els temes comuns.

2. Un tema emergent: la historiografia sobre història dels zoos

Durant la major part del segle XX, la història dels zoos va ser una història institucional, centrada en un de concret i sovint escrita pel seu director. Des del canvi de mil·lenni, això ha

canviat de manera fonamental. Entre els primers estudis seminals es troba una visió general incisiva de la història dels zoos (Baratay/Hardouin-Fugier, 1998) i un estudi sobre un empresari alemany, Carl Hagenbeck (Rothfels, 2002). La recerca sobre la història dels jardins zoològics ha prosperat i crescut des de llavors. Aquesta investigació busca respondre un gran nombre de preguntes transcendents que interessin als historiadors de la ciència i als historiadors en general. Només per citar-ne algunes apuntem ara: el paper dels zoos en l'ascens de la burgesia i de la cultura de masses, en la creació del fenomen de la «modernitat urbana» (Wessely, 2008; Flack, 2018), així com la producció i l'intercanvi de coneixement zoològic en l'era del colonialisme, el nacionalisme i la globalització (per exemple, Miller, 2013, sobre el Zoo de Tòquio; Bondaz, 2020, sobre Bamako (Mali); Capocci/Cozzoli, 2023, sobre Roma). La qüestió de fins a quin punt el zoo va ser un lloc per a la recerca científica també ha estat abordada recentment (Carandell/Hochadel, 2022). Dins del camp en expansió dels estudis sobre la relació entre humans i animals, els animals del zoo com a actors en el seu propi dret s'han convertit en un punt de focus important (Pouillard, 2019; McDonald/Vandersommers, 2019; Reinert, 2020).

L'auge de la història dels zoos a nivell internacional contrasta amb la manca de recerca sobre els zoos espanyols. Pel que fa al Zoo de Barcelona, fins fa poc, només hi havia un parell de llibres marcats per un to hagiogràfic. El de Pons (1992) ofereix la història més completa escrita fins ara i és encara una referència valuosa; el de Venteo (2009) no aporta res de nou. Les memòries d'Antoni Jonch (1995), director del Zoo de Barcelona durant molts anys, es poden entendre millor com una font primària que com una contribució a la recerca. El llibre de Delgado Rovira (2014) conté material important però també és una memòria personal i bastant desorganitzada. Cap d'aquestes contribucions té un marc teòric ni es connecta amb la discussió acadèmica sobre la història dels zoos.

Això ha canviat en els últims anys. Hi ha diversos articles que tracten sobre la història primerenca del Zoo de Barcelona i el seu primer director, Francesc Darder (1851-1918) (Hochadel/Valls, 2016 i 2017; Hochadel, 2018a i en premsa; Valls, 2019). Durant la segona meitat de la dictadura de Franco, des de mitjans de la dècada de 1950, el Zoo de Barcelona es va convertir en una institució de prestigi per al règim que exemplificava la «modernització» d'Espanya. Les publicacions de Miquel Carandell (2018; 2022a; 2022b) i d'altres (De la Cruz, 2018; Quinoñez, 2020) han explorat el paper seminal d'Antoni Jonch (1916-1992, director de 1955/57 a 1984), la raó de l'elit franquista de Barcelona per fomentar el zoo i la inserció del Zoo de Barcelona en xarxes internacionals. El famós goril·la albí Floquet de Neu (ca.1964-2003), nascut a la colònia espanyola de Guinea Equatorial i portat al Zoo de Barcelona el 1966, també ha cridat l'atenció d'antropòlegs i historiadors com a animal icònic que permet explorar aspectes importants del colonialisme espanyol tardà (Delgado Ruiz, 2017; Hochadel, 2018b; Reyné, 2018).

Aquestes publicacions recents proporcionen el punt de partida d'aquest dossier, que argumenta que el Zoo de Barcelona sempre ha estat un node important en la xarxa transna-

cional de zoos i altres actors. La discussió sobre la reforma del zoo (com mantenir animals exòtics en captivitat i com presentar-los al públic massiu) i el comerç d'animals estaven al centre d'aquesta xarxa. L'evolució del Zoo de Barcelona al llarg dels últims 130 anys només es pot caracteritzar adequadament en aquest context dinàmic d'intercanvis i interaccions. Segons els estàndards internacionals, el Zoo de Barcelona va ser durant molt de temps un zoo petit, de només 2 hectàrees. Com s'ha mencionat anteriorment, va cridar poc l'atenció d'observadors externs des dels seus inicis el 1892 fins molt després de la Guerra Civil espanyola. A mitjans del segle xx, la situació havia canviat: el zoo va passar a ocupar 12 hectàrees de superfície, va multiplicar el nombre de visitants i es va fer conegut internacionalment. L'arribada de Floquet de Neu (1966) i la inauguració de l'Aquarama (1969; Carandell, 2022a), una de les primeres instal·lacions per a mamífers marins a Europa, van posar el Zoo de Barcelona al mapa mundial.

3. Mirant el Zoo de Barcelona des d'una perspectiva global: els articles d'aquest dossier

L'objectiu d'aquest dossier és explorar el període des de finals del segle xix fins a l'època franquista a través de quatre estudis de cas. El primer article, de Laura Valls, es centra en els esforços del Zoo de Barcelona per promoure la piscicultura a Catalunya a principis del segle xx, així com en els seus orígens. Les iniciatives de Francesc Darder (la creació del Laboratori Ictiogènec situat al zoo el 1909 i l'organització de nombroses activitats per difondre les pràctiques de la piscicultura a Catalunya entre 1910 i 1915) estan ben estudiades (Valls, 2019: 239-348).

No obstant això, es coneix molt poc sobre d'on va treure les seves idees Darder, ja que gairebé no va deixar-ne cap pista als seus escrits sobre la piscicultura. L'article de Valls reconstrueix com va evolucionar el concepte de la piscicultura des de mitjans del segle xix i quin paper hi van jugar els zoos i altres institucions científiques. També identifica diversos autors espanyols rellevants (partidaris i practicants) que mostren la seva estreta connexió amb naturalistes francesos (molts d'ells membres de la influent Société d'Acclimatation amb seu a París). Així, en aquesta època va sorgir un moviment transnacional de piscicultura que va elaborar un programa per «cultivar» les aigües (tant d'aigua dolça com marines) per fer-les més «productives». Aquest moviment es va estendre molt més enllà d'Europa occidental i va incloure iniciatives des dels EUA, el Canadà i Rússia fins a Austràlia, inclosa Tasmània. En aquests cercles, les qüestions de logística i expertesa es van discutir àmpliament entre naturalistes i funcionaris de l'Estat. El creixement de les xarxes de transport va permetre l'enviament ràpid de peixos i ous de peix arreu del món, mentre que els aquaris i les exposicions universals van difondre la fascinació per la piscicultura en l'esfera pública. No obstant això, al canvi de segle Espanya no havia aconseguit implementar un servei de pesca a nivell estatal. L'auge del catalanisme polític, així com l'augment de les tensions socials a Barcelona en aquell moment, van ser factors crucials per a la creació del Laboratori

Ictiogènic. El cas del Zoo de Barcelona mostra que aquest moviment de piscicultura encara estava actiu al voltant de 1900 i que les circumstàncies nacionals i locals van jugar un paper important en posar en pràctica un programa transnacional.

El segon article d'aquest dossier, escrit per Oliver Hochadel, tracta les idees de Pere M. Rossell i Vilar sobre la reforma zoològica. Rossell, veterinari i fervent defensor de la cria d'animals, va prendre el relleu del Zoo de Barcelona després de la mort de Darder el 1918 (juntament amb el fill de Darder, Geroni). En aquest moment, el zoo necessitava amb urgència una renovació. El 1919 i el 1921, Rossell va redactar dues memòries on intentava presentar els darrers avanços en la gestió zoològica, oferint una gran quantitat de dades de zoos europeus i nord-americans. La primera memòria es basava principalment en les lectures de l'obra de Loisel, mentre que la segona es va originar en un viatge zoològic per Europa occidental a l'estiu de 1920. En centenars de pàgines, Rossell proporcionava informació sobre la construcció d'espais, malalties animals, l'economia i els treballadors del zoo recopilada de dotzenes de zoos estrangers. Destacava l'admiració de Rossell per la «revolució zoològica» de Carl Hagenbeck, després de visitar el Tierpark Stellingen (inaugurat el 1907), als afores d'Hamburg, un «paradís animal» caracteritzat per espais sense barres ni tanques visibles. Dins del context de Barcelona, Rossell defensava repetidament l'adaptació d'aquest nou model d'exhibició d'animals en llibertat aparent. Proposava traslladar el Zoo de Barcelona des del parc de la Ciutadella fins a la zona de Montjuïc, aprofitant els seus empinats penya-segats com a part de «recintes naturals». L'interès constant de Rossell per la reforma zoològica mai ha estat estudiada. Aquesta part de la seva obra va quedar eclipsada pels seus escrits sobre la «raça catalana», relacionats no només amb el bestiar, sinó també amb els éssers humans. A causa de la seva insistència en la «puresa racial», els historiadors l'han etiquetat com un «racista modern». Aquest article explorarà com el catalanisme polític i el racisme biològic de Rossell van coexistir amb la seva visió transnacional d'un zoo modern.

El nom de Carl Hagenbeck i el model del Stellingen Tierpark van tenir un paper rellevant en les discussions sobre la reforma zoològica fins a mitjans del segle xx. Això condueix al tercer article d'aquest dossier, escrit per Miquel Carandell Baruzzi. El següent director del Barcelona Zoo que va intentar adaptar les idees de Hagenbeck va ser Antoni Jonch. No obstant això, segons argumenta aquest article, la inspiració de l'estranger estava barrejada. Jonch, a l'estil de Rossell el 1920, va realitzar un viatge el 1955 per visitar vuit zoos d'Europa Occidental, incloent dos a Suïssa: Basilea i Zúric. Durant el seu viatge, Jonch va conèixer les noves idees del reformador zoològic suís Heini Hediger, que havia esdevingut director del Zoo de Zúric el 1954, després de dirigir el Zoo de Basilea del 1944 al 1953. Hediger va formular conceptes etològics influents com ara el «territori». La seva idea era dissenyar recintes zoològics funcionalment similars a l'hàbitat natural de l'animal, permetent-li viure en grups socials i proporcionant el que avui dia es coneix com a «enriquiment conductual». Jonch va quedar profundament impressionat per la «biologia zoològica» de Hediger, com es va etiquetar el concepte. La transformació del Barcelona Zoo, que va començar a la sego-

na meitat dels anys 50, incorporava elements de tots dos reformadors zoològics, Hagenbeck i Hediger.

Per comprendre l'ascens del Zoo de Barcelona en el reconeixement internacional aproximadament entre 1955 i 1970, cal tenir en compte diversos factors. A més de la xarxa transnacional i el suport del règim de Franco, l'estreta connexió entre el Zoo de Barcelona i la colònia espanyola de Guinea Equatorial va ser essencial. No obstant això, la història d'aquesta connexió, basada en l'extracció despietada de fauna salvatge, encara només es coneix parcialment, com argumenta Josep Maria Reyné Vergeli. El quart article d'aquest dossier aporta nova llum sobre la «prehistòria» d'Ikunde, «el Centro de Aclimatación y Experimentación Animal», gestionat per l'Ajuntament de Barcelona entre 1958 i 1969. Durant la primera meitat dels anys 50, és a dir, abans de convertir-se en director del Zoo de Barcelona, Jonch va establir estrets contactes amb la colònia espanyola. Com a particular, Jonch va rebre animals per al petit zoo a la seva ciutat natal, Granollers, al nord de Barcelona. Va poder comptar amb la col·laboració del seu amic d'infància Agustí Lorenzo i Gàcia, que havia anat a Guinea el 1951 i es guanyava la vida exportant productes colonials a Espanya. Gràcies al suport logístic de Lorenzo, Jonch va poder transportar animals de la colònia a la metròpoli, cosa que va reforçar la seva aspiració de convertir-se en director del Zoo de Barcelona. La xarxa de contactes amb actors rellevants tant a Barcelona com a Àfrica va obrir pas a la fundació del centre Ikunde. L'estació es va convertir en el node central per a la captura de milers d'animals i la seva entrega posterior a Barcelona. No tots ells es van exhibir a Barcelona. Gorilles, granotes gegants i altres animals de Guinea van permetre al Zoo de Barcelona fer negocis amb altres zoos, reforçant així la seva posició a la xarxa internacional. El nou centre va ser encomanat a Jordi Sabater Pi. Naturalista autodidacta i resident a Guinea des de 1940, on havia arribat com a adolescent, Sabater jugaria un paper central en el tractament dels animals (incloent la compra de Floquet de Neu l'octubre de 1966) fins al final del domini colonial espanyol l'any 1968/69. Un cop tornat a Barcelona, Sabater Pi esdevindria un primatóleg de renom.

Aquests quatre estudis de cas apunten en dues direccions: les xarxes transnacionals de zoos i zòdegs, i el context polític i social de Barcelona i Catalunya. El programa de Darder de concebre el zoo com a una estació d'aparellament que milloraria el subministrament d'aliments per a les masses només es pot entendre en el context de les tensions de classe de Barcelona al voltant del 1900. Laura Valls argumenta que el fet que la «Festa del Peix», una festa popular per promoure la piscicultura, que es va celebrar en poblacions catalanes més petites a partir del 1910, va ser una conseqüència directa de la revolta popular a Barcelona a l'estiu de 1909, l'anomenada «Setmana Tràgica»: organitzades fora de la ciutat indisciplinada, amb el suport de l'agenda de la burgesia catalana i amb l'objectiu de «millorar» la nació.

El pensament de Rossell ha de ser entès en el context de l'auge del catalanisme polític a principis del segle xx i la formació de la Mancomunitat el 1914, tot i que la seva èmfasi en la «puresa de la raça» el posaria als marges d'aquest moviment. Rossell només va poder posar

en pràctica en molt escassa mesura les idees sobre els zoos que provenien de l'estranger durant la dècada dels anys 20 i principis dels anys 30; les principals raons van ser la manca de fons i el cop d'estat de Primo de Rivera el 1923, que va portar a l'abolició de la Mancomunitat el 1925.

Pel contrari, Jonch va poder comptar amb el suport explícit dels alcaldes franquistes de Barcelona, especialment Josep Maria de Porcioles (alcalde de 1957 a 1973). Aquest suport del règim feixista va ser crucial per les importants reformes del zoo als anys 60 que tant van impressionar Dittrich. L'extracció de recursos nacionals de la colònia de Guinea Equatorial va suposar un benefici per a la dictadura de Franco i els seus afins, les empreses i les persones privilegiades. L'exemple del Zoo de Barcelona, que transportaria un gran nombre d'animals de la colònia a la metròpoli, encaixa perfectament en aquest patró.

4. Direccions futures

Aquest dossier podria ser un punt de partida per a futures indagacions en diferents direccions. Per exemple, es podria intentar contextualitzar altres zoos espanyols de manera similar. És cert que la «situació zoològica» a Madrid era bastant diferent de la de Barcelona. Els acadèmics dubten en anomenar zoo a la «Casa de Fieras» (oberta al públic entre 1830 i 1972), ja que l'entreteniment públic era la característica principal d'aquesta *ménagerie* al parc del Buen Retiro. No obstant això, seria força sorprenent si els historiadors no trobessin nombroses connexions i intercanvis entre la tinença d'animals exòtics a Madrid i actors fora d'Espanya, que inclourien directors de zoos i circs, naturalistes, comerciants d'animals, empresaris i diplomàtics. El principal assessor científic del nou Zoo de Madrid, «Casa de Campo», que es va inaugurar el 1972, no va ser un altre que Antoni Jonch. En aquell moment, el seu prestigi nacional i internacional havia crescut enormement. Si tenim en compte la fundació d'altres zoos a l'Espanya franquista (Jerez 1953; València 1965), tindria sentit investigar les connexions entre tots ells.

Això condueix a una altra possible línia de recerca futura. En els quatre estudis de cas d'aquest dossier, el Zoo de Barcelona sovint semblava estar a la part receptora, desitjós de sumar-se a les xarxes ja existents i d'adaptar a casa solucions desenvolupades a l'estranger. No obstant això, hi va haver casos en què el Zoo de Barcelona va aportar idees o inspiracions a altres zoos, o va prendre un paper protagonista en el desenvolupament del zoo. Aquesta orientació necessita una investigació més a fons, però ja n'hem identificat un possible exemple.

El 1961, sota la direcció de Jonch i el Zoo de Barcelona, es va fundar la Federació Iberoamericana de Parcs Zoològics (FIPZOO). La idea principal d'aquesta associació era crear una xarxa de zoos de la península Ibèrica i Amèrica Central i del Sud. La FIPZOO celebrava congressos cada tres anys, publicava la revista *Mensaje* i, el més important, intentava crear una mena de mercat intern per a l'adquisició d'animals. Els zoos membres en gaudirien comprant animals amb descompte o intercanviant-los amb altres membres. La gestió de les

tarifes de transport, la duana i l'autorització consular, així com la col·laboració cultural, científica i tècnica, formaven part del paquet. La FIPZOO va estar activa fins a principis dels anys 70, quan es va fusionar amb altres associacions zoològiques més grans (Quinoñez, 2020). Tot i que cal més recerca, sembla que Jonch va intentar utilitzar aquesta associació regional de zoos per consolidar el paper principal del Zoo de Barcelona en el món de parla hispana i obtenir accés privilegiat a Llatinoamèrica i la seva riquesa d'animals exòtics.

A finals del segle XIX i principis del segle XX, les xarxes de zoos eren d'una naturalesa informal. Això va canviar el 1935 amb la fundació de la primera associació mundial de zoos, que, després de diverses mutacions, avui es coneix com a WAZA (World Association of Zoos and Aquariums). En cert sentit, la WAZA forma un gran megazoo, connectat a través de programes de cria, una «Arca de Noè» global. Al segle XXI, la conservació d'espècies en perill d'extinció s'ha convertit en la raó principal d'ésser dels zoos.

Des de fa temps, i amb força creixent, la institució del zoo com a tal ha estat qüestionada fonamentalment per grups a favor dels drets dels animals. Aquests grups afirmen que el manteniment de la majoria dels animals exòtics en captivitat als zoos és totalment inadequada per a les seves necessitats específiques i, per tant, poc ètica. A més, asseguren que els objectius educatius del zoo es poden assolir fàcilment per altres mitjans i que la reivindicació del zoo de ser una moderna «Arca de Noè» a penes produeix resultats viables en termes de conservació d'espècies. Per tant, segons aquestes veus, els zoos són «presons d'animals» i haurien de tancar-se i/o convertir-se en un «ecoparc».

Al maig de 2019, l'Ajuntament de Barcelona, pressionat pels grups que defensen els drets dels animals, va decidir encaminar el Zoo de Barcelona en aquesta direcció. Això incloïa un enfocament en les espècies mediterrànies i una «retirada progressiva» d'altres espècies que no estiguessin en perill d'extinció. Està clar que això necessitarà molts anys per aconseguir-se, probablement dècades, i sorgiran molts dubtes sobre què fer exactament amb els animals que viuen al zoo. En la seva decisió, l'Ajuntament es va referir explícitament al Zoo de Buenos Aires (fundat el 1888), que va tancar les portes al juny del 2016 per transformar-se en un ecoparc. Que un zoo serveixi d'exemple per a un altre zoo sobre com transformar-se completament o, fins i tot, sobre com deixar de ser un zoo, podria ser una sorpresa. No obstant això, en cert sentit, és només una conseqüència lògica de la seva forta connexió entre els diferents zoos. Només el temps dirà com evolucionarà més el Zoo de Barcelona i la xarxa global de la qual forma part.

Aquesta publicació és part del projecte de R+D+i PID2020-112514GB-C21, finançada per AEI/10.13039/501100011033.

Bibliografia

- BARATAY, E.; HARDOUIN-FUGIER, E. (1998), *Zoos: Histoire des jardins zoologiques en Occident (XVIe-XXe siècle)*, París, Éditions La Découverte.
- BONDAZ, J. (2020), «L'empire des bêtes. Circulations d'animaux et zoos coloniaux». En BERNARDINA, S. D. (coord.), *De la bête au non-humain. Perspectives et controverses autour de la condition animale*, París, Éditions du Comité des travaux historiques et scientifiques.
- CAPOCCI, M.; COZZOLI, D. (2023), «The Global Dimensions of the Rome Zoological Garden and Italian Colonialism in Africa». En SILVA, M.; HADDAD, T.; RAJ, K. (coord.), *Beyond Science and Empire. Circulation of Knowledge in an Age of Global Empires, 1750-1945*, London, Routledge, 110-124.
- CARANDELL, M. (2018), *De les gàbies als espais oberts. Història i futur del Zoo de Barcelona*, Barcelona, Alpina.
- CARANDELL, M. (2022a), «Animals for the mayor: Barcelona's zoo in the making of local policies and national narratives (1957-73)», *History of Science*, 60(3): 405-429.
- CARANDELL, M. (2022b), «Mediterranean Dolphins from Miami: Knowledge and practices in the Barcelona Zoo "Aquarama" in the 1960s», *Centaurus*, 64(3): 751-772.
- CARANDELL, M.; HOCHADEL, O. (coord.) (2022), «Special Issue: Science at the Zoo: Producing Knowledge about Exotic Animals», *Centaurus*, 64(3): 561-772.
- DE LA CRUZ, S. (2018), *El lucre de les amistats: Una mirada política del Parc Zoològic de Barcelona entre 1954 i 1960. Treball de fi de Màster*, Universitat Autònoma de Barcelona.
- DELGADO ROVIRA, Y. (2014), *El Parc Zoològic de Barcelona i les Rovira. Guia històrico-sentimental*, Barcelona, Llibres de l'Índex.
- DELGADO RUIZ, M. (2017), «Marca copito: un goril·la blanc i altres llegats i memòries». En: DELGADO RUIZ, M. (coord.) IKUNDE. *Barcelona, metròpoli colonial*, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, pp. 13-39.
- DITTRICH, L. (1966), *Auf Safari in Europa. Meine Streifzüge durch Europas zoologische Gärten*, Hannover, Fackelträger.
- FLACK, A. (2018), *The Wild Within: Histories of a Landmark British Zoo*, Charlottesville, VA, University of Virginia Press.
- HOCHADEL, O. (2018a), «El domador del Parc. Francesc Darder, home animal», *L'Avenç*, 446: 36-43.
- HOCHADEL, O. (2018b), «1966. Floquet de Neu. L'únic goril·la albi». A: DE RIQUER, B. (coord.), *Història mundial de Catalunya*, Barcelona, Edicions 62, pp. 848-854.
- HOCHADEL, O.; VALLS, L. (2017), «De Barcelona a Banyoles: Francesc Darder, la història natural aplicada i la Festa del Peix». En GÓMEZ, C.; MASSIP, J. M.; FIGUERAS, L. (coord.), *Dels museus de ciències del segle xx al concepte museístic del segle xxi. Cent anys del Museu Darder de Banyoles*, Banyoles: Centre d'Estudis Comarcals Banyoles, 23-41.
- HOCHADEL, O.; VALLS, L. (2016), «Civic Nature. The transformation of the Parc de la Ciutadella into a space for popular science (1872-1917)». En: HOCHADEL, O.; NIETO-GALAN, A. (coord.), *Barcelona: An Urban History of Science and Modernity, 1888-1929*, London/New York, Routledge, pp. 25-45.
- JONCH I CUSPINERA, A. (1995), *Memòries del zoo. Entre l'anècdota i la història conviuen homes i animals*, Barcelona, Proa.
- LOISEL, G. (1912), *Histoire des ménageries de l'Antiquité à nos jours. Époque contemporaine (XIXe et XXe siècles)*, 3 vols., París, Doin.
- MCDONALD, T.; VANDERSOMMERS, D. (coord.) (2019), *Zoo Studies: A New Humanities*, Kingston, Ontario, McGill-Queen's University Press.
- PONS, E. (1992), *El parc zoològic de Barcelona. Cent anys d'història*, Barcelona, Edicions 62.
- POUILLARD, V. (2019), *Histoire des zoos par les animaux. Impérialisme, contrôle, conservation*, Seyssel, Champ Vallon.
- QUINOÑEZ, M. (2020), *La Proyección Internacional del Zoológico de Barcelona: Fundación y Actividad de la Federación Iberoamericana de Parques Zoológicos (1961-1972)*, Treball de fi de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona.
- REINERT, W. (2020), *Applaus der Robbe. Arbeit und Vergnügen im Zoo, 1850-1970*, Bielefeld, Transcript.

REYNÉ, J.M. (2018), La figura del Floquet de Neu a través dels mitjans de comunicació. Treball de fi de Màster, Universitat Autònoma de Barcelona.

ROSSELL I VILAR, P.M. (s.a.), El Jardí Zoològic [sic] a Montjuic [text mecanografiat, de 13 pàgines, escrit en català no normatiu], Arxiu personal d'Oliver Hochadel.

ROTHFELS, N. (2002), *Savages and Beasts. The Birth of the Modern Zoo*, Baltimore/London, Johns Hopkins University Press.

VALLS, L. (2019), *Natura cívica: ciència, territori i ciutat al parc de la Ciutadella de Barcelona a principis de segle xx*. Tesis doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona.

VENTEO, D. (2009), «La Ciutadella i el Zoo, una història ciutadana paral·lela. En Parc del zoo, el cor de la Ciutadella, Barcelona, Ajuntament de Barcelona, 15-61.

WESSELY, C. (2008), *Künstliche Tiere. Zoologische Gärten und urbane Moderne*, Berlin, Kadmos.